

BUXORO AMIRLIGI MARKAZIY QOZIXONASI VA UNING FAOLIYATI

Naimov Ismat Nusratilloevich

Buxoro davlat universiteti “Arxeologiya va Buxoro tarixi”

kafedrası dotsenti, t.f.f.d., (PhD)

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.016>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek davlatchiligi tarixida 1756-1920-yillarda mavjud bo‘lgan Buxoro amirligining markaziy qonunchilik mahkamasi haqida tarixiy-ilmiy manbalar asosida fikrlar berilgan. Shuningdek, maqolada Buxoro amirligi qonunchilik mahkamasining tarkibiy tuzilishi, unda islom manbalari asosida qozilarning fuqarolar o‘rtasida huquqiy munosabatlarni amalga oshirish tartiblari to‘g‘risida muallifning xulosalari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: sud mahkamasi, qozi, shariat, huquqiy munosabatlar, hovli, mehmonxona, nurlı xonadon, jazo va ijro, sud jarayoni.

ЗДАНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО СУДА БУХАРСКОГО ЭМИРАТА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Наимов Исмаи Нусратиллоевич,

доцент кафедры Археологии и истории Бухары Бухарского государственного университета, д.ф.и.н., (PhD)

Аннотация: В данной статье на основе исторических и научных источников приводятся мнения о центральном законодательном суде Бухарского эмирата, существовавшем в 1756-1920 годах в истории узбекской государственности. Также в статье описывается структурная структура законодательного суда Бухарского эмирата, сделаны выводы автора о процедурах реализации правоотношений между гражданами на основе исламских источников.

Ключевые слова: суд, судья, шариат, правоотношения, двор, гостиница, прозрачный дом, наказание и казнь, судебный процесс.

BUILDING OF THE CENTRAL COURT OF BUKHARA EMIRATE AND ITS ACTIVITIES

Naimov Ismat,

Associate Professor of the Department of Archaeology and History of Bukhara, Bukhara State University, Doctor of Philosophy in Historical Sciences, (PhD)

Abstract: This article, based on historical and scientific sources, provides opinions on the central legislative court of the Bukhara Emirate, which existed in 1756-1920 in the history of Uzbek statehood. The article also describes the structural structure of the legislative court of the Bukhara Emirate, and draws the author’s conclusions about the procedures for implementing legal relations between citizens based on Islamic sources.

Key words: court, judge, Sharia, legal relations, courtyard, hotel, transparent house, punishment and execution, trial.

Kirish. Turon zaminining ko‘zga ko‘ringan markazlaridan biri Buxoro hududida qonunchilik mahkamalarining vujudga kelishi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Dastlab zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto” jamiyatning huquqiy qarashlarini o‘zida ifodalagan bo‘lsa, keyinchalik davlatchilik asoslari tobora tarixiy tajribalar asosida takomillashib borishi, ayniqsa, islom dinining kirib kelishi va shariat qoidalari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotning tartibga solib borilishi Buxoroda ham qozilik mahkamalarining vujudga kelishiga poydevor qo‘ydi. Natijada hokimiyatning bo‘linish tamoyili asosida mustaqil qozilik mahkamalari

jamiyatda adolatni qaror toptirishning huquqiy kafolati bo'lib, o'tgan o'n ikki asr davomida fuqarolarning ishonchini qozonib keldi. Qozilar faoliyat yuritadigan maskan – “qozixona”lar esa “dor-ul quzzot”, ya'ni adolat dargohi sifatida aholining huquqiy munosabatlarini ta'minlaydigan ishonchli, huquqiy, mustahkam qo'rg'on bo'lib keldi.

Adabiyotlar sharhi: Buxoro amirligi qonunchilik tizimi va uning faoliyati doimiy ravishda tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelgan. Mazkur masaladagi dastlabki tadqiqotlarni o'tgan asrning 40-yillarida olim M.S.Yusupov amalga oshirdi va tom ma'noda kelajakda amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlarga yo'l ochib berdi. Natijada o'tgan davr mobaynida L.Rempel, O.Suxareva, N.Kislyakov, G'.Qurbonov, H.Qurbonov, S.Rahmatova, J.Shodiyev, I.Bekmirzayev va N.Mirzayev kabi olimlar qozilik mahkamasi va serqirra faoliyatining ayrim jihatlarini tadqiq etdilar va ilmiy jamoatchilikka yangi tarixiy dalillarni taqdim etdilar. Shuningdek, mazkur mavzu doirasida 2023 yilda “Buxoro amirligi qozixona mahkamasi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlari)” nomli kitob nashr etilib, ushbu kitobda tarixiy-ilmiy manbalar, arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari, qo'lyozma asarlar hamda 2022-2023 yillar davomida Buxoro shahrining Gavkushon mavzesida joylashgan Qozixona madaniy meros ob'yektida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqot natijalari asosida Buxoro amirligi qozixona mahkamasi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlari) haqida shu vaqtgacha ochiqqlanmagan masalalar xolisona yoritildi.

Natija va munozaralar. Odatda qozilar o'z faoliyatini olib borish uchun qulay deb bilgan joylarni ixtiyoriy ravishda tanlar edilar. Aksariyat hollarda ular masjid, madrasa yoki o'z uylarida ish olib borgan. Keyinchalik qozilik vazifasining kengayib borishi va lavozim mavqeining oshishi natijasida davlat tomonidan alohida binolar qurilib, maxsus qozixonalar va mahkamalar tashkil etilgan. Ayniqsa, mazkur amaliyot Temuriylar davlatini barpo etgan Amir Temur tomonidan mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash maqsadida “Dorul-adl” – qozixonalar faoliyati yo'lga qo'yilgan va bu keyingi milliy davlatchiligimiz tarixida XX asrning 20-yillariga qadar faoliyat yuritgan sulolaviy ma'muriy-boshqaruv tizimida keng qo'llanila borilgan [2: b. 58].

Burhoniddin Mahmudning fikricha, Buxoro qozilari shahardagi jome' masjidining bir qismini o'zlariga “mavqe”, ya'ni qarorgoh sifatida tanlagan. Bundan maqsad fuqarolarga qozining ish joyini topishlarida qulaylik yaratish bo'lgan. Boshqa tarafdin esa, mahkama jarayonining masjidlarda bo'lishi huquqiy tizimning o'ziga xos mafkuraviy xususiyatlarini ochib beradi. Chunki islom o'lkalarida jome' masjidlari muqaddas makon hisoblanib, nizolashayotgan taraflar bu yerda o'zining diniy mas'uliyatini his qilgan va bir-birlariga tuhmat, bo'htonlarni yog'dirishdan ma'lum darajada tiyilgan. Qozilar ham bunday joylarda o'zining “ilohiy mas'uliyatini” his qilib, muammoning adolatli yechimini topishga harakat qilgan [1: b. 34-35].

Buxoro amirligida qozixonalar faoliyati Amir Shohmurod (hukmronlik davri: 1785-1800 yy.) davrida kengayib bordi. Shohmurod mamlakatda adolatni qaror toptirish maqsadida shaxsiy namuna ko'rsatib, Minorayi kalon yaqinidagi hovlisida fuqarolarning arz-dodlarini eshitish va ularni hal etish tizimini joriy etdi. Natijada amirlik poytaxti Buxoroda qozixonalar va qozilar tasarrufida bo'lgan hovuz, hammom, bog', madrasa va masjidlar soni XX asr boshlariga qadar muttasil kengaya bordi. Bunday maskanlardan nafaqat aholi huquqiy maqsadlarda, balki maishiy turmushida, amirlikka tashrif buyurgan nufuzli mehmonlar va elchilarni qabul qilish marosimlarini o'tkazishda ham keng foydalanildi. Shu bilan birga shahar markazida mavqei baland qozilar tomonidan madrasalar bunyod etilib, aholi orasida hurmat topgan qozilar sharafiga ko'chalar nomlandi. Ayrim ko'chalar bugungi kunda ham shu nomlar bilan yuritilib kelinmoqda.

Qozikalon yashagan uy va sud boshqarmasi binosi qozixona deb yuritilgan. Sud ishlari uchun mo'ljallangan maxsus binolar Buxoro shahri hududida mavjud bo'lmay, qozikalon uyi ushbu vazifani ayni paytda bajargan. Qozilarning uylari loyiha va qurilishi jihatdan u

yerda qozixona joylashishi yoki joylashmasligiga bog‘liq bo‘lmay, an‘naviy Buxoro aholisi xonadonlardan biror bir jihati bilan ajralib turmagan. Biroq, fuqarolarni qabul qilish va ularga huquqiy xizmatlar ko‘rsatish hamda huquqbuzarliklarni bartaraf etish uchun tadbirlar o‘tkazish kabi talablarga javob bera olgan. Uylarning qurilish uslubi va jihozlanishi Buxoroning barcha darajadagi amaldorlari sinfi uchun amalda bir xil edi. Buxoro boy xonadonlari an‘naviy me‘morchiligi va joylashuviga qarab ikkiga bo‘lingan: tashqi uy (havli berun) va ichki uy (havli durun). Qozikalon hamda boshqa mansabdor shaxslarning uylari ham shunday bo‘linish asosida shakllantirilgan.

Tarixiy manbalarning dalillik berishicha, Buxoro shahrida bir necha qozixonalar faoliyat yuritib, markaziy qozixona Ark qo‘rg‘onidan tashqarida Minorai kalonning janubi-g‘arbi, Shahrison va Gavkushon mavzolari o‘rtasidagi Sharifjon guzarining jarlik yoqasidagi qismida joylashgan.

Qozixona joylashgan mavze XVI asrda Mirzoquli guzari deb nomlanib, guzar juda kichik va aholisi ham kam bo‘lgan. Guzarda dastlab, faqatgina Qozikalon hovlisi, ya‘ni Qozixona bo‘lgan. Aholining ko‘pchiligi qozixonada turli lavozimlarda, xususan, mirzalik va mulozimlik vazifalarida ishlagan. Boshqa qismi esa hunarmandchilik va savdo bilan shug‘ullangan. Guzarda 1927 yilda 57 ta xo‘jalik bo‘lib, unda 285 kishi istiqomat qilar edi.

Qozixonaning uchta darvozasi bo‘lib, uning markaziy darvozasi fuqarolarni qabul qilish uchun mo‘ljallangan. Qozikalon uyining darvozasi ortida ikkita sufa bo‘lgan, katta sufada jibachi, mirzoboshi, qorovulbegi unvoniga ega “qirq a‘lam” deb nomlangan 40 ga yaqin ulamolar o‘tirgan. O‘ng tomondagi kichikroq boshqa sufa esa “darbon” (darvozabon) uchun mo‘ljallangan. Uning vazifasiga eshik oldida navbatchilik qilib, murojaatchilarni qozikalon oldiga olib borishdan iborat edi. Darboshilarning ba‘zilari miroxur darajasiga ega edilar. Darvozaning jihozlanishiga ham alohida e‘tibor qaratilgan. Xususan, qozikalon uyining qo‘riqchilari va “shabgard” (tungi soqchi)lar favqulodda vaziyatlarda foydalanishi uchun “tavl” (nog‘ora) va “naxshin” (zarb tayoq) doimiy ravishda darvoza ustida ilib qo‘yilgan. Shabgard ba‘zan tavlga naxshin bilan urib turgan. Bu uning uxlamayotgani va sergak turganining ifodasi edi. Qozixonaning markaziy darvozasi hech qachon yopilmagan. Agarda uni yopishganda ham, bu uzoq muddatga cho‘zilmagan. Bundan asosiy maqsad amirning qarorlarini va turli rasmiy shoshilinch xatlarini kechiktirmasdan qabul qilish bo‘lgan.

Bugungi kungacha saqlanib qolgan XVII asrga oid Buxoro qozixonasi uchta hovliga bo‘lingan va ularning har biri alohida vazifani bajarishga mo‘ljallangan.

Birinchi hovli qabulxona, mahzarxona (hujjatxona), aminaxona (amin xonasi), mutavallixona (ish boshqaruvchilar xonasi), muftixona, mahramxona (yordamchilar xonasi) va qozilik hujjatlari rasmiylashtiriladigan boshqa xonalardan iborat. Bu hovlida hozir faqat qozikalon o‘tiradigan old ayvonli mehmonxona, mirzoyi daftarxonasi hamda muftixonalar saqlangan.

1940 yillarda Buxoro amirligi sud-huquq tizimini o‘rgangan dastlabki tadqiqotchi-olim M.Yusupovning tasvirlashicha, qozikalon mehmonxonasining jihozlanishi juda oddiy, butun oyoq osti “tekin” gilami bilan qoplangan hamda xonaning atrofi devor bo‘ylab eni torroq bo‘lgan uzun paxta ko‘rpachalar – “ko‘rpachayi davrixona” to‘shalgan. Uchinchi eshikning oldida qozikalon o‘tirib, sud jarayonida kichik derazani ochib, sudlashayotganlarning ishlarini kuzatib borgan. Qozikalonning ikki tomonida yostiqlar, orqasida esa devorda gilamcha osilgan bo‘lgan. Uning oldida kichikroq xomtaxta bo‘lib, unda qalamdon va djuzgir (hujjatlar jildi) bo‘lgan. Xomtaxtaning yonida xizmatona uchun mo‘ljallangan kichik sandiq saqlangan.

Barcha mahkama jarayonlari aynan shu hovlida olib borilgan. Darboshi tomonidan olib kelingan fuqaroni dastlab ikki nafar mahram – qozikalonning yaqin yordamchilari qabul qilib, dastlabki ishni ko‘rish jarayoni amalga oshirilgan. Muftixonada mufti-a‘lam raisligida 15 mulladan iborat “devoni mufti” kengashi maslahatlashgan holatda shariat qoidalariga rioya

etib “tatvo”, “sijil” (ikki shaxs o‘rtasidagi bahs-munozara bo‘yicha qozi tomonidan chiqarilgan hukm) va “rivoyat”lar tuzishgan, so‘ngra fuqaro qozikalon huzuriga olib borilgan. Qozi odatda o‘z kotibi - “mirzo-i kalon” bilan birgalikda kichik deraza orqali fuqarolarni “bo‘yro-i shariat” (shariat gilamchasi) ustiga taklif etib, “murofaa” (da‘vo, qoziga shikoyat bilan murojaat qilish, sud) jarayonini amalga oshirgan. Shaxsiy masalalar bo‘yicha murojaat etuvchilar esa old dahliz orqali kiritilgan. Xuddi shu hovlida shimolga qaragan besh eshikli, baland ustunli qozikalonning yozgi qabulxonasi ham joylashgan [6: b. 17]. Qozixonada aksariyat hollarda adliya va fuqarolik ishlari hamda kichik nizoli vaziyatlar ko‘rib chiqilgan. Agar ish juda keskinlashib ketsa, unda Ark qo‘rg‘onida Qo‘shbegi huzurida Shayx-ul islom, raisikalon va qozikalondan iborat kengashda muhokama qilingan [4: b. 48].

Qozixona darvozasidan o‘ng yo‘lakdagi xonalardan birida 5-6 nafar mirzolar faoliyat yuritadigan mirzoxona (devonxona) joylashgan. Qozixona kotibi, ya‘ni mirzoda maxsus “daftar” bo‘lib, unda qozixonadan chiqqan hujjatlar qaydi yuritilgan. Buxoro qozixonasida qozikalonning turli tabaqalardan tarkib topgan 40 nafardan 60 nafargacha mulozimlari mahkama ishlarida faoliyat olib borishgan. Shuningdek, Buxoro qozixonasida merosiy mulkni taqsimlash bo‘yicha 12 ta mutaxassis – “tariqachi” ham faoliyat yuritgan [6: b. 16-28].

Ikkinchi hovlidan asosan turli xizmatlar ko‘rsatadigan xona (farroshxona, oshxona, mirzoxona, tahoratxona)lar o‘rin olgan. Mazkur hovlida “mirzoyi ijora” (ijara ishlari bo‘yicha kotib) ham bor edi. U ijaraga berilgan vaqf mulklari hisobini yuritgan hamda vasiqa hujjatlarini tuzgan. Ijara hujjatlarini rasmiylashtirish aynan mirzoi ijora orqali amalga oshirilgan.

Uchinchi hovli esa qozikalon oilasi uchun mo‘ljallangan, biroq hovlining bu qismi saqlanmagan.

Qozixonada hujjatlarning haqiqiyliги “tamg‘a”, “muhr”, “nishon”lar bilan qonuniylashtirilgan. Rasmiy ishlarda qo‘llanilgan muhr-tamg‘alarning ko‘rinishi bir necha xil – dumaloq, bodomsimon yoki uch, to‘rt, olti va sakkizburchak shakliga ega bo‘lganini kuzatish mumkin. Mazkur muhrlar orasida dumaloq shakldagilardan hujjat yuritish amaliyotida ko‘proq foydalanilgan.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, qozixonada Sadridin, Badridin va Burhoniddinlar sulolasi Buxoro amirligi qozikalonlari sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Keyinchalik hovli ularning avlodlari, xususan, Qozi Kiromiddin tasarrufiga o‘tadi. Mazkur qozilar avlodiga buxoroliklarning hurmat va ehtiromi baland bo‘lib, ular istiqomat qiladigan xonadon (qozixona) aholi o‘rtasida “Ibn Bayzo” (yoki “xonadoni Bayzo”, ya‘ni ravshan, shaffof, nurli xonadon) nomi bilan ta‘riflangan [3: b. 7].

1920-yil 28-avgustdan 2-sentabrgacha davom etgan qizil armiyaning hujumi oqibatida Buxoroning aksariyat binolari yong‘in ostida qoladi. Buxoroliklar orasida “kichik qiyomat” deb nomlangan mazkur bosqinda qozixona ham qisman zarar ko‘radi. Buxoro shahrini bosib olgan qizil askarlar hukmdor qarorgohi Arkdagi amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo‘shbegisi va boshqa saroy amaldorlarining butun boyliklarini talon-toroj qilganlar.

“Buxoro axbori” gazetasida yozilishicha, Mulla Burhoniddin qozikalon va boshqa amirlikda yuqori mansablarda ishlagan qozi, mulla va sudurlar Buxoro favqulodda tekshiruv komissiyasi qarori bilan 1920-yil 6-sentabrda otishga hukm qilingan. O‘sha voqealarning bevosita shohidi bo‘lgan Muhammad Ali Baljuvoni o‘z asarida Buxoroda ulamolarga nisbatan jazo siyosatini quyidagicha ko‘rsatadi: “Miyonsaroy o‘rtasidagi jilovxona darvozasi hujralaridan birida yashiringan qozikalon (Mir Burhoniddin), raisikalon va qozikalonning o‘g‘li Shahobuddinon Miyonsaroyda asirga olindi. Ular orasida qozikalonning mirzosi va dabiri (darbor) Mirzo Umar miroxo‘r ham bor edi. Ularni zudlik bilan Buxoroga yubordilar. Bu va boshqa ko‘plab mahbuslar Sho‘ro qonunlari bo‘yicha gunohkor deb topildi va sud qozilarining hukmi bilan qatl etildilar”.

BXSR hukumati shakllantirilgach, dastlabki ishlar adliya nazoratini o‘rnatishdan boshlanadi. Xususan, 1920-yil 2-oktabrdan boshlab BXSRning Adliya nozirligi tomonidan

shahar va tumanlarda qozixonalar tashkil etilib, ularning har birida qozilar tayinlanadi. Buxoro hukumati o'zining aholiga birinchi murojaatnomasida eski qozixonalar faoliyati tugatilgani va uning o'rnida xalq sudlari (xalq qozixonalari) tashkil etilgani, tan jazolarini qo'llash man etilgani, shuningdek, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi hamda jinsidan qat'iy nazar barchaning qonun oldida tengligini e'lon qiladi.

1921-yil 18 – 23-sentabrda Butunbuxoro xalq vakillarining II qurultoyida 79 moddadan iborat BXSР Konstitutsiyasi qabul qilinadi. BXSР Markaziy Ijroiya Qo'mitasining qaroriga ko'ra, adliya nozirligi tarkibida 1922-yilnoyabrda prokuratura bo'limi faoliyati yo'lga qo'yiladi. Shunday qilib, ko'hna Buxoroda asrlar davomida amirlik tizimida mavjud bo'lgan qozilik mahkamasi faoliyatidan birdaniga voz kechilmay, 1924-yilga qadar saqlab qolindi. 1928-yil bahorida esa qozixonalar milliy huquq mahkamasi sifatida butunlay tugatildi.

Buxoro amirligining qozixona mahkamasi o'z faoliyatini tugatgach, hovli Buxoro Xalq Sho'rolar Jumhuriyati tasarrufiga olinadi. Ushbu binoda 1922-yilda Fayzulla Xo'jayevning ko'rsatmasi bilan xorijdan uskunalar keltirilib, Buxoroning milliy valutasini ishlab chiqarish uchun zarbxona tashkil qilinadi [5: b. 6].

Uzoq yillar Buxoro viloyat matbuotida xizmat qilgan, jurnalist, tarixchi olim Nusratillo Naimovning o'z avlodlariga qoldirgan xotira kitobida qayd etilishicha, F.Xo'jayev tomonidan tashkil etilgan pul chiqarishfabrikasi aynan biz tahlil qilayotgan Sharifjon guzarida joylashgan qozikalonning sobiq mahkamasida o'z faoliyatini boshlaydi.

Keyinchalik qozixonada Telman nomli artel (tikuvchilik korxonasi) ish boshlagan, u boshqa binoga ko'chgandan so'ng esa, bu yerda xotin-qizlar bilim yurti joylashadi. Ikkinchi jahon urushidan keyin bino Buxoro xalq ta'limi boshqarmasi tasarrufiga o'tkazilgan va bu joyda 2016 yilga qadar Buxoro Xalq ta'limi muassasalari faoliyatini uslubiy ta'minlash va tashkil etish bo'limiga qarashli 12-son "Dilrabo" maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyat yuritib kelgan.

XIX asrga oid Buxoro amirligi qozixona mahkamasining hozirgi manzili: Buxoro shahri, "Imom Buxoriy" MFY, Abdullabekov ko'chasi 12-uyda joylashgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 4 oktyabrdagi "Moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk ob'yektlari milliy ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 846-son qaroriga asosan "Qadimiy hovli" (maydoni: 0,1648 ga) sifatida davlat muhofazasiga olingan.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, qozixona madaniy meros yodgorligi o'z davrida fuqarolar muammolarini bartaraf etishga qaratilgan adliya xizmatlarini ko'rsatuvchi adolat dargohi bo'lgan. Ming afsuslar bo'lsinki, sovet davrida bu yodgorlikka e'tibor berilmasligi oqibatida, keng maydonni egallagan va bir necha tarmoqlardan iborat bo'lgan qozixona ayanchli ahvolga kelib qoldi.

Bugun ana shu merosni o'rganish, tadqiq etish harakatlari faollashgani quvonarli. Yagona saqlanib qolingan "qozixona"ni qayta tiklash, unga yangi "hayot" bag'ishlash va "Huquq tarixi muzeyi"ni tashkil etish maqsadga muvofiq, deb hisoblayman. Zero, aholi o'rtasida huquqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha huquqiy-ma'rifiy tadbirlarni xalqimizning boy tarixi, ilmiy-madaniy merosi, milliy-diniy qadriyatlarini o'rgatish bilan uyg'un holda olib borish ham ibratli, ham samarali ishdir.

Hozirgi kunda saqlanib qolingan Buxoro amirligi qozixonasining baland ayvonli

qabulxo

nasi

Qabulxonaga o'tiladigan dahliz

Qabulxonaning ichki ko'rinishi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бекмирзаев И. Қозилик маънавияти. – Тошкент: “Маънавият”, 2019. – 40 бет.
2. Бухоро амирлиги қозихона маҳкамаси тарихи (XVIII аср ўрталари – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари И.Наимов. – Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023. – 188 бет.
3. Воҳидов Ш. Зиёи Садр Бухорӣ ва фехрести китобхонаи ӯ. – Панжент: Ирфон, 2017. – С. 7.
4. Кисляков Н. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX – начале XX веков. – Москва-Ленинград:

Академия наук СССР, 1962. – 170 стр.

5. Наимов И. “Дор-ул куззот” – адолат даргоҳи. “Янги Ўзбекистон” (Тошкент), 2023 йил 18 октябрь, 216-сон. – Б. 6.

6. Юсупов М. Судоустройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент-Вена, 2016. – 169 стр.

7. Курбанов Г. Бухарские печати XVIII – нача XX веков (каталоги). – Ташкент: “Ўзбекистан”, 1987. – С. 6.

8. Мирзаев Н. Қози лавозими ва унинг одоби ҳақида ёзилган асарлар таҳлили // “Infolib”. №2, 2019. – Б. 66-69.

9. Ремпель Л. Далекое и близкое / Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары (Бухарские записи). – Ташкент: Гафур Гулям, 1981. – 304 стр.

10. Сухарева О. Квартальная община позднефеодального города Бухары (с связи историей кварталов). – Москва: «Наука», 1976. – 363 стр.